

Kiezen voor vrijheid? (1)

Het debat over sociaal-liberalisme op herhaling

PAUL DE BEER (NAMENS DE REDACTIE)

Rond 1990 leek er in de Partij van de Arbeid een strijd te ontbranden tussen een 'klassieke' sociaal-democratische stroming, ook wel als vakbondsvleugel aangeduid, en een 'moderne' sociaal-liberale stroming. De vakbondsvleugel wilde in hoofdlijnen vasthouden aan traditionele sociaal-democratische ideeën over een sterke positie van de staat, beteugeling van de markt, beperking van inkomensverschillen en een prominente rol van de vakbeweging. De sociaal-liberalen wezen op de beperkte sturingsmogelijkheden van de overheid en zagen in de markt juist een geschikt instrument om sociale doeleinden te realiseren. Tevens bepleitten zij een verschuiving van de aandacht van gelijke uitkomsten naar gelijke kansen. De strijd tussen beide stromingen leek zijn apotheose te bereiken toen Ruud Vreeman en Felix Rottenberg — representant van respectievelijk de vakbondsvleugel en de sociaal-liberale vleugel — in 1992 de strijd aangingen om het voorzitterschap van de PvdA. Met een meesterzet forceerde Rottenberg echter een ontknoping nog voor de strijd zijn hoogtepunt bereikte. Het duo-voorzitterschap van Rottenberg en Vreeman voorkwam een dreigende splinging van de PvdA, maar maakte ook een voortijdig einde aan het debat over de inhoudelijke koers van de PvdA. Weliswaar werd er onder Rottenberg en Vreeman meer dan ooit gedebatteerd in de PvdA, maar die debatten leken eerder bedoeld om de richtingsloosheid van de PvdA te verhullen dan om tot een eenduidige koers te komen.

Toen de PvdA na de historische verkiezingsnederlaag van 1994 een al even historische coalitie

met de vvd aanging, leek zij toch voor de sociaal-liberale koers te kiezen. De liberale inbreng in dit kabinet kon echter aan de vvd worden overgelaten, zodat de PvdA ogenschijnlijk aan haar meer traditionele standpunten kon vasthouden, zij het tot sociaal-liberaal kabinetsbeleid verdund. Zo sloeg de PvdA, nota bene onder leiding van oud vakbondsmann Wim Kok, in de jaren negentig een geheel nieuwe weg in, zonder dat hierover een serieus intern debat was gevoerd. Dit wreekte zich toen de Partijleiding eind jaren negentig alsnog een poging deed de koerswijziging te verankeren in een nieuw beginselprogramma. Het concept-beginselprogramma *Tussen droom en daad* dat de Commissie-Witteveen eind 2000 afscheidde, bleek niet het inspirerende kader te bieden waar de verschillende stromingen binnen de PvdA zich in konden herkennen.

HET LIBERALISME VAN RAWLS

Aldus werd begin jaren negentig de kans gemist om aansluiting te zoeken bij de politiek-filosofische discussie over het liberalisme, die in academische kring al woedt sinds John Rawls in 1972 zijn boek *A theory of justice* publiceerde. Dit zonder twijfel meest invloedrijke politiek-filosofische werk van de tweede helft van de twintigste eeuw heeft een eindeloze reeks reacties in artikel- en boekvorm opgeleverd, waarvan het einde nog lang niet in zicht is. Het vormde bovendien de aanleiding tot de vorming van een communistische stroming, die het Rawlsiaanse libera-

lisme bekritiseert vanwege zijn sterke nadruk op het individu. De discussie over Rawls liberale rechtvaardigheidstheorie is echter nauwelijks tot het domein van de politiek doorgedrongen. In de jaren tachtig leek daar even verandering in te komen, toen ideologen in zowel de vvd als de PvdA zich het gedachtegoed van Rawls toeëigden.¹ Dat zowel liberalen als sociaal-democraten zich op de ideeën van Rawls konden beroepen, verklaart wellicht waarom uiteindelijk beide stromingen ervoor terugschrokken Rawls te ‘adopteren’. Maar het wees ook op het belangwekkende feit dat liberalen en sociaal-democraten zich op zijn minst ten dele op hetzelfde liberale gedachtegoed baseren. Voor de PvdA was het, in een periode waarin zij scherp oppositie voerde tegen de centrum-rechtse kabinetten-Lubbers I en II, echter nog een brug te ver om dit ronduit te erkennen. Bovendien zagen sommige sociaal-democraten in deze verwantschap met het liberalisme juist reden om zich bij de communistische stroming aan te sluiten.

De vraag in hoeverre sociaal-democraten eigenlijk sociaal-liberalen moeten zijn draait in essentie om de verhouding tussen de beginselen vrijheid en gelijkheid. Het is gebruikelijk om het eerste beginsel als de kernwaarde van het liberalisme en de tweede als de kernwaarde van het socialisme te beschouwen. Tegelijkertijd staat vast dat gelijkheid ook voor liberalen en vrijheid ook voor sociaal-democraten een belangrijk beginsel is. Zo bezien onderscheiden liberalen en sociaal-democraten zich vooral door het relatieve gewicht dat zij aan beide beginselen toekennen. Waar ‘klassieke’ sociaal-democraten gelijkheid beduidend zwaarder vinden wegen dan vrijheid, stellen sociaal-liberalen juist het vrijheidsprincipe voorop en beschouwen gelijkheid als niet meer dan een criterium op grond waarvan die vrijheid verdeeld dient te worden.

In de kern was dit de boodschap van het essay ‘Kiezen voor vrijheid’ dat een net afgestudeerde politicoloog en econoom in 1989 inzond voor de Banningprijs. Deze prijs was een jaar eerder ingesteld ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van dr. W. Banning, mede-oprichter

van de Partij van de Arbeid en tevens oprichter van de religieus-socialistische Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers. Zoals de titel al aangeeft, stelde de jonge politicoloog zich onomwonden op het standpunt dat voor sociaal-democraten het vrijheidsbeginsel van een hogere orde is dan het gelijkheidsstreven. Zonder deze term — die toen nog niet in zwang was — te gebruiken, koos hij daarmee voor een sociaal-liberale koers van de sociaal-democratie.

Waar bij klassieke sociaal-democraten gelijkheid meer weegt dan vrijheid, stellen sociaal-liberalen het vrijheidsprincipe voorop

Hoewel de jury lovend was over het essay ‘Kiezen voor vrijheid’, kreeg het uiteindelijk toch slechts een eervolle vermelding. De Banningprijs ging naar Dick Pels voor zijn artikel ‘Willem Banning: voor en tegen’, dat in het *Negende jaarboek voor het democratisch socialisme* was gepubliceerd. Hoewel de jury graag de publicatie van het essay ‘Kiezen voor vrijheid’, in oorspronkelijke of iets gewijzigde vorm, wilde bevorderen, is het daar niet van gekomen. Zeker achteraf bezien is dit jammer, want de auteur zou een kleine tien jaar later een opmerkelijke loopbaan in de PvdA beginnen. Die auteur was Wouter Bos.

Nu de Partij van de Arbeid opnieuw een poging doet haar beginselen te herformuleren en nog wel mede onder leiding van deze zelfde Wouter Bos, acht de redactie van *s&d* het een goede gelegenheid om het essay van de jonge Bos aan de vergetelheid te onttrekken en alsnog een bredere bekendheid te geven. Het essay is wat al te lang (35 pagina’s) en bovendien iets te gedateerd om het hier volledig af te drukken. Volstaan wordt daarom met de belangrijkste en, in verband met de huidige beginselendiscussie, meest relevante passages af te drukken. De integrale tekst van het essay kunt u vinden op de website van de wbs (www.wbs.nl). Vervolgens

doet Dick Pels — die in 1989, zoals gezegd, de Banningprijs voor de neus van Bos wegkaapte — een poging het essay te plaatsen in de individualistische traditie in de sociaal-democratie, waarvan hij Jacques de Kadt als belangrijkste vertegenwoordiger beschouwt, en een verbinding

(...)

Ik wil hier de stelling verdedigen dat, redenerend vanuit het gelijkwaardigheidsbeginsel, socialisten een vrijheidsconcept hanteren dat niet wezenlijk verschilt van het liberale ideaal. Kenmerkend is de nadruk op individuele ontplooiing en de aanwezigheid van een domein van individuele vrijheden waarvan de over-

te leggen met het huidige beginseldebat in de PvdA. Tot slot blijkt ook Wouter Bos zelf terug op zijn bijdrage van vijftien jaar geleden en geeft aan in hoeverre hij het stuk nog relevant acht voor de huidige discussie over de koers van de PvdA.

punt zij zich gezamenlijk van liberalen onderscheiden. De socialistische gemeenschapsconceptie heeft twee pijlers. De eerste pijler betreft de solidariteitsgedachte. De keuze voor vrijheid, zoals die hierboven uiterst beknopt beschreven is, impliceert een herverdeling van kennis, inkomen en macht die slechts gedragen kan worden door de wil 'zwakke broeders'

niet aan hun lot over te laten: broederschap. De tweede pijler betreft de rol van het maatschappelijk middenveld. Het is met name op dit punt dat de socialistische en de christendemocratische visies wederom uiteenlopen, hetgeen alles te maken heeft met de keuze voor vrijheid.

(...)

Bezien wij (...) de opkomst van de grote politieke bewegingen vanuit het gezichtspunt der emancipatie, dan kunnen wij de volgende conclusies trekken. Allereerst valt op dat socialisme en liberalisme als emancipatiebewegingen op dezelfde idealen, met name vrijheid, teruggrijpen. (...) De socialistische beweging, hier gezien als reactie op een stagnerend liberalisme, had liberale idealen en wilde die aan een tot dan toe achtergestelde groep doen toekomen. Gelijkheid werd dus de leuze; vrijheid bleef het ideaal. De emancipatie-optiek levert tevens een verklaring voor het verschijnsel dat zich ook heden ten dage, in de Nederlandse politiek, voordoet: op immaterieel gebied blijken de meningsverschillen tussen het liberale en het socialistische gedachtegoed in het algemeen veel geringer dan aangaande materiële zaken.

Kiezen voor vrijheid

Fragmenten uit een essay van Wouter Bos (1989)

heid zich afzijdig dient te houden. Socialisten en liberalen onderscheiden zich vooral op dit laatste punt van christendemocraten, met name aangaande morele en zedelijkheidsvraagstukken. Socialisten en liberalen onderscheiden zich zoals gezegd niet zozeer ten opzichte van elkaar in de waardering van vrijheid: de wegen lopen echter uiteen als de vraag aan de orde komt naar de verdeling van vrijheid. Op dit punt blijken socialisten, in tegenstelling tot liberalen, vrijheid eerder als een *recht* dan als een *verdienste* te zien; die overtuiging impliceert vervolgens een zekere rol voor het gelijkheidsbeginsel.

(...)

Ik wil hier de stelling verdedigen dat christendemocraten en democratisch-socialisten met elkaar een positieve waardering van gemeenschapsvorming gemeen hebben, op welk

(...)

Individualisering valt in zijn algemeenheid te omschrijven als het proces waarbij individuen zich in hun individuele of gezamenlijke ontplooiing losmaken van waarden, normen en knellende verbanden die niet de hunne zijn.

(...)

Niet de vraag naar de materiële randvoorwaarden van de individuele ontplooiing (formele versus materiële vrijheid) of de vraag naar de negatieve macro-effecten van overheidsinterventies (positieve versus negatieve vrijheid) houdt socialisten en liberalen ten diepste verdeeld. Maar wel de vraag naar, plastisch uitgedrukt, de verdeling van de vrijheid.

Liberalen plegen (materiële) vrijheid als iets te zien, dat boven een absoluut minimumniveau door eigen inspanningen verdiend moet worden. Dat betekent dat factoren als intellectuele capaciteiten en afkomst (en dus ook macht) naast echte eigen verdiensten en offers ook een rol spelen. De mate waarin iemand recht op vrijheid heeft wordt dus voor een groot deel bepaald en gerechtvaardigd door zijn positie in de status quo, ongeacht de mate waarin deze positie het gevolg is van genoemde machtsrelevante factoren, factoren die Rawls samenvatte met de term 'social and natural endowments.'

(...)

Tegenover deze benadering zijn socialisten geneigd een benadering te stellen waarbij als vertrekpunt een situatie, een nulpunt, wordt gekozen waarin van deze 'natural and social endowments' wordt afgezien. Redenerend vanuit zo'n nulpunt wordt een visie op gerechtigheid of rechtvaardigheid ontwikkeld die tot een bepaalde gewenste ordening van rechten en plichten leidt die nogal kan afwijken van de status quo.

(...)

Uit het voorgaande kan de conclusie getrokken worden dat socialisten en liberalen zich niet zozeer van elkaar onderscheiden in hun waardering van vrijheid, als wel in de uitweg die gekozen moet worden uit het conflict tus-

sen de vrijheid van de één en de vrijheid van de ander.

Liberalen achten het economisch efficiënt en moreel juist (de vrije en gelijke burgers!) de burgers dit conflict zoveel mogelijk zelf uit te laten vechten. Vrijheid krijgt aldus voor een belangrijk deel het karakter van een *verdienste* en kan en mag dus ongelijk verdeeld zijn.

Democratisch socialisten menen echter dat de overheid in het beschreven conflict in mag grijpen en een norm mag stellen, juist omdat burgers in de praktijk niet gelijkelijk vrij blijven te zijn. Vrijheid krijgt aldus voor socialisten het karakter van een *recht*, aan een ieder gelijkelijk (democratisch) toe te delen.

In deze gedachtegang is het gelijkheidsbeginsel voor socialisten ondergeschikt aan, en afgeleid van de keuze voor vrijheid.

(...)

Het beeld dat socialisten gelijkheid boven vrijheid zouden stellen blijkt nog altijd met groot gemak levend gehouden te kunnen worden.

(...)

In de eerste plaats dienen wij te beseffen dat gelijkheid en vrijheid geen concurrerende begrippen van dezelfde orde zijn. In taalkundig opzicht blijkt dat al uit het feit dat wij wel kunnen spreken over een vrij individu, maar niet over een gelijk individu. Wèl kunnen wij spreken over individuen die in één of meerdere opzichten gelijk zijn, maar ook dan blijft gelijkheid een *leeg* begrip zolang niet duidelijk is wat het onderliggende criterium is. Gelijkheid bestaat immers alleen als gelijkheid in... of gelijkheid van ...

Gelijkheid dient dus altijd gekoppeld te worden aan een ander, hoger, ideaal (bijvoorbeeld in de uitdrukking 'gelijke vrijheid'), en kan alleen al om die reden niet het hoogste ideaal zijn voor democratisch socialisten.

Ten slotte dient ook een *leeg* gebruik van het begrip 'vrijheid' vermeden te worden. De belangrijkste suggestie in dit verband lijkt mij dat wij zo veel mogelijk dienen te vermijden over vrijheid of 'de' vrijheid te spreken, zonder duidelijk te maken over wiens vrijheid wij het hebben.

(...)

Allereerst moet vrijheid ondubbelzinnig als hoogste ideaal, het doel van de strijd, beschouwd worden. Dit betekent dat vrijheid alleen in naam van vrijheid beperkt mag worden; de vrijheid van de één mag alleen in naam van de vrijheid van anderen aangetast worden en niet in naam van andere beginselen.

(...)

Zo'n formulering geeft ook meteen een invulling van het 'lege' gelijkheidsbegrip. Het gelijkheidsbegrip krijgt dan betekenis bij de beantwoording van de vraag hoe de vrijheid van de één tegen de vrijheid van de ander dient te worden afgewogen.

Het zou uitstekend in het democratisch-socialistische denken passen om gelijkheid te concretiseren als 'gelijke vrijheid'.

(...)

Als wij het uiterst grove onderscheid mogen maken tussen materiële en immateriële kwesties in de politiek, dan leidt het hier verdedigde gelijkwaardigheidsbeginsel in twee verschillende richtingen. Enerzijds dient de overheid de veelheid aan individuele ontplooiingsvormen (pluriformiteit) te waarden vanuit het besef dat een overheid van, voor en door het volk, niet tot taak heeft het ene *concept of the good life* hoger te waarden dan het andere; hier past dus een terughoudende overheid. Anderzijds vraagt het gelijkwaardigheidsbeginsel van de overheid op materieel gebied een actieve houding: de vrijheid om er een eigen *concept of the good life* op na te houden stelt immers niets voor als burgers, ten gevolge van verschillen in kennis, inkomen en macht, niet de middelen hebben zich ook in die richting te ontwikkelen.

(...)

De laatste vraag die nog is blijven liggen betreft de vraag naar de verenig[b]aarheid van een positieve waardering van individualisering met traditioneel socialistische begrippen als gemeenschap, plicht, verantwoordelijkheid en solidariteit.

(...)

Democratisch-socialisten staan een herverdeling voor van 'have's' naar 'have-not's', waarbij eerstgenoemde vrijheden dienen af te staan ter vergroting van de vrijheid van laatstgenoemden. Zo'n af en toe uiterst pijnlijke herverdeling, drukt mensen met hun neus op het feit dat ze samen een *gemeenschap* vormen waarin de vrijheid van de één onlosmakelijk is verbonden met de vrijheid van de ander. Alleen door als overheid te appeleren aan een

De overheid die vrijheid als een recht en niet als een gunst wenst te zien, zal een rechtvaardig stelsel van rechten en plichten moeten ontwerpen en dat verdedigen met een beroep op de solidariteitsgedachte

waarde als broederschap of solidariteit valt te voorkomen dat 'zwakke broeders' aan hun lot worden overgelaten en een samenleving desintegreert. (...) Solidariteit is vooral een bindmiddel omdat het een wederkerig begrip is: het stelt zowel rechten als plichten aan de orde.

Alleen met een aan gemeenschap en verantwoordelijkheidsbesef appelerende waarde als solidariteit valt te voorkomen dat individualisering leidt tot desintegratie en atomisering. Maar ook als solidariteit verwordt tot een waarde op basis waarvan slechts rechten worden geclaimd, maar geen plichten worden nagekomen, dreigt datzelfde verval.

De overheid kan echter niet volstaan met het appeleren aan solidariteit. Dat zou immers kunnen betekenen dat zwakkeren afhankelijk blijven van de mate waarin sterkeren zich door dat appèl aangesproken voelen. De overheid die vrijheid als een recht en niet als een gunst wenst te zien, zal een rechtvaardig stel-

sel van rechten en plichten moeten ontwerpen en dat verdedigen met een beroep op de solidariteitsgedachte.

(...)

Een keuze voor individualisering is geen keuze tegen gemeenschappelijke verbanden, maar een keuze vóór die verbanden voor zover de betreffende keuze voortkomt uit de vrije wil van de betrokkenen.

Het gaat hier eigenlijk om het verschil tussen *politiek liberalisme* en *doctrinair liberalisme*. Politiek liberalisme uit zich in het streven naar een politiek-sociale orde waarbinnen individuen zich zo veel mogelijk conform hun eigen voorkeuren, alleen of met anderen, kunnen ontplooiën. Binnen het doctrinair liberalisme staat echter de overtuiging centraal dat individualisme (niet: individualisering) een groot goed is en dus door de overheid bevorderd dient te worden.

Het moge uit het voorgaande duidelijk zijn dat ik van mening ben dat democratisch-socialisten die individualisering positief waarderen een politiek, en geen doctrinair liberalisme voorstaan; zij zijn dus niet bij voorbaat

ingenomen voor of tegen gemeenschapsvorming en een daaruit voortvloeiende rol voor het maatschappelijk middenveld. Vanuit deze gedachtegang kan dan gewerkt worden aan een verdere vormgeving van de rol van het maatschappelijk middenveld. Die vormgeving zou, de personalistisch-socialistische traditie getrouw, de volgende drie kenmerken kunnen hebben.

Allereerst dient de overheid een positieve waardering voor gemeenschappelijke leef-, werk- of doeverbanden te tonen door deze ook expliciet mogelijk te (blijven) maken.

Dit kan — het tweede punt — leiden tot een rol voor particuliere organisaties, al of niet op levensbeschouwelijke grondslag, in het kader van algemeen overheidsbeleid (bv. onderwijs). (...)

Ten slotte dient het maatschappelijk middenveld, voor zover dat nog niet het geval is, gedemocratiseerd te worden, met name daar waar identiteitsgebonden organisaties van belang zijn voor meer mensen dan diegenen die de betreffende overtuiging delen (bijvoorbeeld in het onderwijs en de gezondheidszorg).

Noot

1 Bijv. Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, *Een liberale visie op de verde-*

ling van inkomen en vermogen, Den Haag 1979, P.B. Lehning, *Politieke orde en Rawlsiaanse rechtvaardigheid*, Delft, Eburon, 1986,

en M. Bovens, 'Moeten sociaaldemocraten Rawls lezen?', *se-d* jg. 44 nr. 3, maart 1987, pp. 100-106.